на нейното създаване, но и изтъква основно предимствата ѝ пред гръцкото писмо. Константин Кирил-Философ е изпратен на славяните, за да се изпълни Божият промисъл, и затова създадената от него писменост и неговият превод на Светото писание превъзхождат гръцките, защото сѫтъ бо мужь сътворилъ ѣ а грьуьскаѣ елинн погани.

§ 17. Антигръцкият патос[16] на *За буквите* очевидно е свързан с политическата обстановка в България в края на IX в. и усилията на българския княз Борис за християнизация на държавата след официалното покръстване през 865 г. Големият български историк В. Златарски (1866–1935) смята, че въпросът за Кирило-Методиевия език като официален език на държавата и църквата е бил ключов за водената от първия ни християнски владетел политика (Златарски 1994: 202–277). Във връзка с това той допуска, че на свикания от Борис през 893 г. Преславски народен събор след решенията за възцаряването на Симеон на мястото на Владимир-Расате и преместването на столицата от Плиска в Преслав третото най-важно решение е било „да се отхвърли гръцкият език и тържествено да бъде обявен народният славянобългарски език за официален в държавата, а в църквата да се въведат славянобългарски книги и богослужение“ (Златарски 1994: 258; същата гледна точка вж. и у Добрев 1985: 155–156 и у Грашева, Славова 2003: 312–327). Според тази хипотеза именно това решение се крие зад съобщението за прѣложенне кънигъ, запазено в *Повесть временных лет* и в една преработка на старобългарския превод на Лѣтописьць въскорѣ от патриарх Никифор I (806–815).

§ 18. Другият важен книжовен и политически проблем, който е трябвало да бъде разрешен през X–XI в., е бил въпросът за азбуката. Днес вече е окончателно установено, че св. Константин-Кирил Философ е създател на глаголицата и на нея са написани едни от най-важните старобългарски паметници (вж. § 1). Кирило-Методиевите ученици св. Климент Охридски, св. Наум Охридски и Константин Преславски пишат на глаголица. В създадените от тях богослужебни песнопения и цикли с акростихове ясно се проследяват следите на глаголическия оригинал. Глаголическа подредба на акростиха имат и два цикъла азбучни стихири за дните преди Рождество Христово и преди Богоявление. Акростихът в *Азбучната молитва* на Константин Преславски също следва буквения ред на глаголицата. *Азбучната молитва* е написана около 893 г., от когато се датира и трактатът *За буквите* на Черноризец Храбър, който също се отнася за глаголицата. На глаголица са били написани и най-важните творби на Йоан Екзарх *Небеса (Богословие)* (terminus ante quem 893 г.),

---

[16] Р. Пикио говори за *елинизиране* на полемиката у Черноризец Храбър, доколкото „в средата, в която е било сътворено Сказанието, принципът на трите свещени езика не е притежавал дълбоки идеологически корени“, и за византинизиране на въпроса за славянския богослужебен език (Пикио 1993а: 289–296).

и *Шестоднев*, чието съставяне може да се отнесе към времето на Симеоновото управление до 913 г. Глаголически е бил и ранният старобългарски превод (началото на X в.) на хронологическата компилация, известна като славянски превод на *Хрониката* на Георги Синкел (VIII в.; † 809) (Тотоманова 2014), както и на някои други историографски компилации, свързани с книжовната продукция на Плисковско-Преславското средище на границата между деветото и десетото столетие, като *Историкиите* на Константин Преславски, които са съставени въз основа на *Хрониката* на патриарх Никифор I през 894 г. (Славова 1999; Грашева, Славова 2003; Тотоманова 2007). Напоследък Я. Милтенов се занима с кирилските ръкописи с глаголически вписвания и отдели около 30 ръкописа, в които вписванията на глаголица са направени от самите преписвачи в хода на копирането на текста[17]. Събраният и анализиран от него материал показва, че глаголическите писмени паметници не са били транслитерирани наведнъж още през X–XI в., както обикновено се смята, а постепенно, и са били в обращение няколко века след края на старобългарската епоха. По-голямата част от тях могат да се свържат директно с Преславското книжовно средище и с имената на такива книжовници като Константин Преславски и Черноризец Храбър (Милтенов 2013). Проучванията на глаголическата традиция през последните десетилетия промениха напълно традиционната представа, че глаголицата се е използвала предимно в западните български земи и е свързана с Охридското книжовно средище, докато в Плисковско-Преславското кирилицата рано е заменила създадената от Кирил азбука. Оказа се, че през целия класически старобългарски период глаголицата съжителства с кирилицата, която се състои от 24 букви на византийското унциално (заглавно) писмо, към които по образеца на глаголицата са добавени още 12 букви за типичните славянски звукове.

§ 19. Не е ясно кой е пригодил гръцката азбука към особеностите на българския език от X в., за да я превърне в азбуката, която днес ползват над 300 милиона души с различно езиково самосъзнание. Тезата, че св. Климент Охридски е изобретател на кирилицата, тръгва още от П. Шафарик и почива върху едно свидетелство от *Краткото житие* на светеца, където се съобщава, че св. Климент е изобретил по-ясни начертания за буквите в сравнение с тези, които е измислил Кирил. И. Добрев смята, че това сведение вероятно се отнася до някакви частични промени в глаголическото писмо, за каквито намеква и Черноризец Храбър в *За буквите*: аще ли къто рєчєтъ ѣко нѣ оустрониъ добрѣ понеже сѧ постараѭтъ и еще (Добрев 1995: 313–314). Пък и ако св. Климент наистина беше създал кирилицата, този факт едва ли щеше да бъде подминат от Теофилакт

[17] Пълен католог на кирилските ръкописи с глаголически вписвания, придружен с библиографски данни, вж. у Милтенов 2009–2010.

Охридски, който пише *Пространното житие на св. Климент Охридски* в края на XI–началото на XII в. Макар глаголицата да е по-старата азбука, най-ранният запазен старобългарски ръкопис от началото на X в. *Ватиканският палимпсест* е написан на кирилица. При това и двамата му преписвачи са владеели и глаголицата, защото на четири места в ръкописа се виждат глаголически редове, написани с обработен и много ситен глаголически почерк (Тотоманова 2009б: 232–233).

§ 20. И въпреки това непротиворечиво съжителство на двете графични системи през X–XI в. производството на глаголически ръкописи в българските земи затихва още в началото на XII в., което не ще да е резултат от естествения развой на писмото и писмената култура, а по-скоро последица от осъзната политическа необходимост. Със сигурност в Югозападна България и в Македония глаголическата традиция се е задържала по-дълго и оттам през Босна е достигнала Далмация през XIII в. и е оказала съществено влияние върху хърватската глаголашка традиция, която на свой ред оцелява до модерните времена (Lomagistro 2009). Че кирилицата в края на X в. е била предпочитаната в политическо отношение азбука, свидетелства и фактът, че новопокръстената Русия възприема кирилската традиция, а глаголицата, макар и позната на първите руски книжовници, не получава особено разпространение и оцелява предимно като тайно писмо (Сперанский 1929: 57–67).

§ 21. Причините, довели до замяната на екзотичната глаголическа азбука с кирилицата, са от културен, икономически и политически характер. На първо място, начертанията на глаголическите букви са по-сложни, отколкото начертанията на съответните кирилски графеми. Затова както обучението да се пише на глаголица, така и изписването на самите книги е изисквало повече време, което прави производството на глаголическите книги по-бавно и в крайна сметка по-скъпо от това на кирилските. В първите години след покръстването българската Църква се е нуждаела от огромно количество богослужебна литература, а елитът и миряните – и от съответната екзегетична литература. Смяната на азбуката е ускорила процеса на изработка и копиране на книгите и същевременно го е поевтинила. При това изборът на гръцкото унциално писмо като основа на кирилицата не е случаен, защото по българските земи е съществувала относително продължителна епиграфска традиция, в която надписите са се изписвали именно с едрите уставни гръцки букви. Вероятно с гръцкото писмо и език си е служела и канцеларията на българските владетели в епохата преди покръстването. Достигналите до нас надписи с гръцки букви обаче са или прабългарски, или гръцки, но не и славянски, макар Черноризец Храбър да твърди, че преди идването на Кирило-Методиевите ученици са съществували опити да се записва славянска реч с гръцки букви (Добрев 2005а: 86–88). Що се отнася до политическите причини за смяната на глаголицата, те са свързани с нейния графичен облик. Глаголицата не прилича нито на латинската аз-

бука, нито на гръцката, които водят потеклото си от финикийското писмо. И именно затова буквите с необикновени начертания, създадени от Кирил, са предизвиквали подозрението както на немските, така и на византийските духовници. Замяната им с начертания, еднакво приемливи и за Римската, и за Константинополската църква, е спомагала за възприемането на българското писмо и държавност като част от европейската християнска култура. Парадоксалното в случая е, че докато и латиницата, и гръцкото писмо са резултат от дълъг еволюционен развой, при който първоначалната мотивираност на отделните знаци (ако е имало такава) се е загубила, именно изглеждащата еретично глаголица е боговдъхновеното християнско писмо, чиито знаци водят към богопознанието (Добрев 2005).

§ 22. Тук си струва да си зададем и още един въпрос. Защо в момент, когато във Византия след иконоборството господства минускулното писмо (то се налага, за да се отговори по-бързо на нарасналата нужда от богослужебна и екзегетична литература след стихването на църковните борби), България заема облика на буквите от гръцкия унциал? Струва ми се, че отговорът на този въпрос трябва да се търси в сферата на психологията и народопсихологията. Унциалните букви са с ясна графична схема и лесни за изписване (нека си припомним, че децата първо научават „печатните“, сиреч унциалните букви), а за един новооглашен народ унциалното тържествено писмо е по-представително като графичен облик на свещения език, отколкото бързописния минускул. Българските шрифтове през Средновековието си остават в сферата на уставното писмо почти до края на XIV в., когато се появяват първите наченки на преход към полууставни и бързописни графични техники като т.нар. Поп-Герасимово писмо (Коцева 1971). Падането на България под османска власт, което води и до грубо прекъсване на книжовната ни традиция, обаче не позволява на тези черти да се развият. Съвсем различна е ситуацията в Полско-Литовското княжество и Русия, където за нуждите на държавната канцелария се налага въвеждането на кирилски бързописни шрифтове (Соболевский 1908: 74–79).

§ 23. Някои учени предполагат, че цитираното по-горе сведение за **пр҃ложенне кънигъ**, извършено през 6406 г. от сътворението на света и 30 години след покръстването на българите, т.е. през 893 г., има предвид не замяната на гръцкото богослужение със славянско, а именно смяната на глаголицата с кирилицата (Ильинский 1931). Напоследък отношение по този въпрос изказа А. Николов, който смята, че докато сведенията за провеждането на самия събор и за ослепяването и детронирането на Владимир-Расате (889–893) в полза на Симеон могат да се разглеждат като надеждни, то твърденията, че на този събор са взети каквито и да било решения за смяната на литургичния език и на глаголицата с кирилица, остават в сферата на догадките (Николов 2014). Така че въпросът какво точно означава **пр҃ложенне кънигъ** и каква е връзката му с Преславския

събор остава открит. Но независимо кога и как е било взето решението за замяната на глаголическото писмо с кирилицата, няма друго по-приемливо обяснение за стихването на глаголическата традиция в средновековна България. Не изключвам също така и възможността **пр҃ложенне кънигъ** да се отнася както за смяната на богослужебния език, така и за смяната на графиката, доколкото въпросът за писмото е неотделим от въпроса за езика. Пък и по този начин се смекчава антивизантийската насоченост на политическия акт, тъй като замяната на гръцкия език със старобългарския като език на църквата и държавата се компенсира до известна степен с видимата гърцизация на писмото.

§ 24. Поради историческите превратности по-голямата част от преводите и оригиналните творби на старобългарските книжовници са запазени в по-късни руски и сръбски преписи, а до нас са достигнали незначително количество паметници от X–XI в. с преобладаващо богослужебно съдържание, написани на глаголица и на кирилица. **Старобългарският евангелски превод** е засвидетелстван в пет ръкописа. Два от тях: *Зографско евангелие* (X в.) и *Мариинско евангелие* (втората половина на X в.) представляват глаголически четириевангелия, а останалите три са изборни евангелия (апракос): *Асеманиевото глаголическо евангелие* (X–XI в.) и кирилските *Савина книга* (X–XI в.) и *Ватиканско евангелие* (нач. на X в.), което е и палимпсест. Откъси от евангелски текст има и в т.нар. *Боянски палимпсест* (26 л. от изборно глаголическо евангелие от края на XI в.), във вмъкнатата част на *Зографското евангелие* (Зогр^2), което е известно като *Зографски палимпсест* (16 листа), където долният пласт представлява измит по-архаичен глаголически текст от X в., върху който е написан вмъкнатият през XI в. текст. *Охридските глаголически листове (Охридско евангелие)* съдържат два глаголически листа от изборно евангелие от XI в. Един лист от глаголическо изборно евангелие е запазен и в *Синайския палимпсест* от XI в. Кирилските *Листове на Ундолски* съдържат два листа от изборно евангелие и синаксарната му част от XI в. Два листа от изборно евангелие са оцелели и в *Новгородските (Куприянови) листове*, които се отнасят към същата епоха. **Псалтирният текст** е запазен в глаголическите *Синайски псалтир* от XI в. и в открития през 1975 г. *Псалтир на Димитър (Псалтир на Димитър Олтарник)* от XI в. Съдбата на кирилския *Слуцки псалтир*, който е включвал пет пергаменти листа от XI в., сега е неизвестна. За щастие текстът е проучен и издаден от И. И. Срезневски. **Апостолът** е представен с изборния кирилски *Енински апостол* от X или XI в. **Църковният чин** е засвидетелстван отчасти в *Синайския евхологий (требник, молитвеник)*, глаголически паметник от края на X–началото на XI в., който съдържа молитви и чинопоследования (*Чин за Петдесетница, Чин за изповедание, Чин за встъпване в монашество*), както и *Заповеди на светите отци* (списък от казуси и наказания за нарушаване на християнската нравственост от духовни лица и миряни). *Синайският мисал* от X–XI в. съдържа 80 глаголически листа, които все още не са проучени и разчетени. Почеркът на единия от двама-

та му преписвачи прилича много на почерка на преписвача на *Синайския евхологий*. *Супрасълският сборник* от средата на X в. е най-обемистият оцелял старобългарски паметник (288 л.) и представлява кирилски богослужебен сборник с оформена мартироложка част (вероятно пълен чети-миней за месец март) и хомилетична част, която включва проповеди за триодния цикъл. *Клоцовият сборник* от X в., от който са запазени 14 глаголически листа, е отломък от друг обемист богослужебен сборник, който се е състоял от 488 л. Оцелелите листове съдържат пет хомилии за триодния цикъл, като две от словата представят друг превод на съответните хомилии в *Супрасълския сборник*. От **химнографския корпус** в старобългарски преписи доскоро бяха познати незначителни фрагменти. Глаголическият *Петербургски октоих (Ленинградски палимпсест, Санктпетербургски октоих)* от XI в. съдържа само 4 листа, а кирилският *триоден фрагмент* (*Кодов триод*) от XI в. се състои само от един лист. *Синайският малък миней* от XI в. съдържа два листа от служба за Йоан Кръстител (част) и Канон за апостолите Петър и Павел. Преди няколко години в ръкопис № 880 от НБКМ бяха открити 24 палимпсестни кирилски листа, прегънати на две, които съдържат части от служебен миней от XI в., наречен от откривателката *Драготин миней* (Христова-Шомова 2010, Христова-Шомова 2013). От преводите на съчиненията на църковните отци също са останали незначителни откъслеци. *Рилските глаголически листове* (осем повредени пергаменти листа и парчета от три други листа) са били част от богослужебен сборник от XI в. Листовете съдържат части от *Паренесиса на Ефрем Сирин* и от *Изповедалната молитва*. Два листа от монашеските правила на Василий Велики, написани на кирилица, са оцелели в *Зографските листове* (*Листове на Лавров*) от XI в. *Хилендарските листове* от края на X–началото на XI в. съдържат два листа от *Огласителните поучения на Кирил Ерусалимски*. Засега единственият старобългарски откъслек, в който е съхранена част от оригинално старобългарско произведение е *Македонският кирилски лист (Лист на Гилфердинг)* от X в. Листът съдържа откъс от трактат за превода, създаден от неидентифициран засега славянски автор[18]. Почти всички оцелели от епохата на X–XI в. ръкописи се пазят в чужди хранилища. Изключение представляват *Енинският апостол*, новооткритият *Драготин миней,* както и 6 листа и няколко изрезки от *Рилските глаголически листове*, оцелели в подвързията на ръкопис от Рилския манастир, и фрагментът от *Кодовия триод*.

§ 25. Достигналите до нас писмени паметници от X–XI в. се наричат класически старобългарски паметници и влизат в т.нар. старобългарски канон. Върху тях са създадени граматиките на класическия старобългарски език, които открояват най-важните фонетични и морфологични черти на българския език през тази епоха:

---

[18] Подробно описание на старобългарските писмени паметници вж. в КМЕ, т. 1–4. София, 1985–2003.

1. Фонетичен строеж, който се крепи на *отворени срички* и богата *вокална система*, в която присъстват редица екзотични гласни като *редуцираните (свръхкратки) ерове, носовите гласни, ятовата гласна, ери, сонанти,* и консонантна система, в която *шушкавите и съскавите съгласни, както и интервокалната йота* са палатали, а останалите съгласни са твърди, с изключение на сонорните л, н и р, които имат и меки корелати.

2. Разгърнато падежно словоизменение според шест падежа, с които се изразяват различни синтактични отношения; напреднала предложно-падежна употреба, особено при изразяването на пространствени и времеви отношения; звателна форма при имената, които назовават лица или персонифицирани същности. Парадигмата на името зависи от граматичния му род и неговия завършек, което се изразява в определена изосемичност на окончанията. Прилагателните имена притежават синтетични форми за изразяване на сравнителна степен, както и сложни форми, които изразяват категорията определеност.

3. Богата местоименна система със собствено склонение, в което се отделят два типа: лични и нелични местоимения. От корените на неличните местоимения се образуват местоименни прилагателни и наречия със същото значение – въпросителни, показателни, отрицателни, неопределителни, обобщителни, относително-анафорични.

4. Глаголна система със значителен брой нелични глаголни форми: три деятелни (едното от които несклоняемо) и две страдателни причастия, инфинитив и супин. Темпоралната система включва три прости минали времена: сегашно време, аорист и имперфект в редовна употреба и три сложни глаголни времена: перфект, плусквамперфект и Futurum exactum, с относително ограничена и дори рядка употреба, образувани с еловото причастие на спомагателния глагол и форма на глагола бъıти. Бъдеще време се изразява или чрез сегашните форми на свършените глаголи (praesens pro futuro), или описателно – чрез инфинитива на спрегаемия глагол и спрегната форма на спомагателните глаголи имѣти, хотѣти и въıѫти/ндıѫти. Парадигмата на повелителното наклонение е закърняла и включва форми само за 2 и 3 л. ед. ч. и 1 и 2 л. дв. и мн. ч., като само спомагателният глагол бъıти притежава пълна парадигма. Формите на условното наклонение са сложни и се образуват по модела на перфектните времена. Сложни форми, образувани от страдателното причастие и спрегната форма на глагола бъıти, има и страдателният залог.

5. Двойственото число се употребява редовно както при имената и местоименията, така и при глаголите.

§ 26. Така очертаната накратко картина не оставя съмнение у учения, че старобългарският език е един късен праславянски диалект, който носи следите на най-важните праславянски фонетични процеси – тенденцията за възходяща звучност, позната и като закон за отваряне на

сричката, тенденцията към палаталност, превръщането на старите квантитативни отношения в квалитативни. При това наличието на шт и жд на мястото на праславянските съчетания *tj и *dj, на широка предна гласна ят, на форми с ликвидна метатеза като градъ, глава, брѣгъ, плѣнъ от праславянските *gordъ, *golva, *bergъ, *pelnъ потвърждава още веднъж българската народностна основа на първия славянски писмен език. От езиковедска гледна точка това описание на класическия старобългарски език е много удобно за всякакви диахронни и компаративистки изследвания в областта на историята на българския език и българската историческа диалектология, на историята на останалите славянски езици и диалекти, на сравнителното славянско и индоевропейско езикознание, на езиковата типология.

§ 27. Какво убягва от окото на изследователя обаче при ограничаването на познанието ни за езика на XI–XI в. в рамките на канона? Преди всичко вътрешната динамика на старобългарското езиково състояние, което съвсем не е така единно, застинало и неизменно, както го описват старобългарските граматики. Класическата старобългарска епоха не е само част от най-ранната езикова история на българския език, тя бележи и края на праславянската епоха, защото през този период, както ще видим по-долу, завършват важни общославянски процеси, свързани с отварянето на сричките, от една страна, и от друга, започват процеси, които водят да появата на затворени срички. Праславянската тенденция към палаталност продължава да действа, като смекчаването пред предни гласни обхваща и други съгласни освен веларите. Същевременно меките съгласни показват различни етапи на еманципиране от качеството на предходните съгласни, което пък е пряко противодействие на фонетичното смекчаване на съгласните. Тази вътрешно противоречива фонетична картина, наследена от праслявянски, се усложнява от факта, че старобългарската епоха, както вече видяхме, е и епохата, през която възниква и се развива старобългарският книжовен език, който постепенно се превръща в общ език на православните славяни и съседните им власи и молдавци. Това означава, че старобългарските книжовници са били изправени пред редица предизвикателства и са били принудени почти непрекъснато да пригаждат графиката към променящата се езикова реалност, като запазват все пак единството и разпознаваемостта на правописната норма, създадена от първоучителите. Реалната картина на езика на тази най-ранна писмена епоха от историята на българския език не може да бъде възстановена, без да се отчитат всички тези обстоятелства и без да се държи сметка за историческата перспектива при изследването на процесите, защото старобългарската епоха не е изолирано и капсулирано в рамките на канона състояние, а етап от развоя на българския език като жив езиков феномен, от една страна, и като книжовен език на православието, от друга. А както видяхме, канонът се състои от случайно достигнали до нас ръкописи, които не отразяват в пълнота

не само книжовната продукция, но и езиковото богатство на старобългарския език през X–XI в. на фонетично, морфологично и лексикално равнище. Затова и напоследък се чуват гласове срещу ограничаващото действие на старобългарския канон (Ziffer 2006).

§ 28. Двете старобългарски азбуки – глаголицата и кирилицата – отразяват две различни фонетични системи, една по-старинна и по-близка до праславянското състояние в глаголицата и една по-късна в кирилицата. При това и глаголическият, и кирилският правопис не остават неизменни, а претърпяват развитие, което ги пригажда към променящите се фонетични реалности. Така например в първоначалната по-старинна глаголица, представена в *Синайския псалтир* и *Синайския евхологий*, знаците за носовите гласни са били диграфи, което означава, че в ранната старобългарска епоха носовките не са били същински носови гласни, а все още дифтонгоидни съчетания (Добрев 1974а). Втората съставка на тези диграфи ⱔ е била знак за съгласна (назален веларен глайд), подобна на звука, който се произнася в съвременното *банка, тънко, манго* и под., вж. и многократното изписване на думата ⰰⰳⰳⱑⰾⱏ в *Син. пс.* като ⱘⱑⷨⰹⰰⰹⰰ (ⰰⱑⱘⱑⰾⱏ). Сливането на двете части на юсовете в късната глаголица (те се изписват вече като ⰹⱔ, ⰹⱔ, ⰺⱔ) отразява настъпилата промяна в произношението на дифтонгоидите и превръщането им в същински носови гласни. Последното води до преосмислянето на знака за назален глайд ⱔ като знак за предна носова гласна след съгласни, а знакът ⰹⱔ ограничава употребата си само след гласни. Интересно е, че глаголицата, която по принцип не разполага с графични средства за отбелязване на прейотацията на гласните, намира начин да отбелязва интервокалната йота пред носовото *е*, а не се опитва да направи това пред обикновената устнена гласна *е*. Според мен обяснението за това преосмисляне е следното: след превръщането на дифтонгоидите в същински носови гласни назалният показател ⱔ е бил изпразнен от съдържание, защото зад него не е стояло реално произношение. Според неоплатоническата идеология на Средновековието обаче нищо не трябва да се прибавя и да се отнема от Писанието и това се отнася и за буквения инвентар на азбуката. Тази философия е водеща и за книжовниците от XIV–XV в., както личи от *Сказание за буквите* на Константин Костенечки, който търси правила, за да възкреси погубените букви. (Тук може да си припомним и спора за йотата през Възраждането и Вазовия герой с едноименния прякор.) По тази причина е трябвало да се намери нова употреба на знака ⱔ. Идеята за подобна дистрибуция ще да е дошла от развоя на знаците за ⰹⱔ и ⰺⱔ, които в късната глаголица стават комплиментарни (вж. по-долу § 45). По всяка вероятност това разпределение на знаците за малка носовка, при което знаците за поствокална употреба на малката носовка са варианти на знака за постконсонантна употреба, е повлияло върху кирилските начертания за малка носовка, срв. напр. ѧ и ѧ в *Супр.*, ѧ и ѧ, ѧ в *Сав.*,

ѧ, ѧ̈ и ѧ̑ във *Ватиканския палимпсест*[19]. Така развитието на знаците за носови гласни в глаголицата, както и кирилската графика, в която знаците за назални гласни изначално не са диграфи, убедително показват, че окончателното затваряне на сричките, завършващи на назална съгласна, се е състояло в ранната старобългарска епоха.

§ 29. Следи от дифтонгично произношение могат да се търсят и в диграфното изписване на знака за ѻ҆ѹ в кирилицата и неговото глаголическо съответствие ⱁⱂ. Подобно на знака за голяма носовка глаголическият знак е вариант на знака за *о* и в ранните глаголически паметници като *Киевските листове* и *Зографското евангелие* двете части на буквата не се докосват, а разстоянието между тях е такова, каквото между всеки два други буквени знака. В по-късната глаголица с цел по-ясното разпознаване на знака втората част, която вероятно също е модификация на глаголическия знак за *о*, постепенно се долепя до първата и същевременно се видоизменя, като се изписва малко по-дребна (Илчев, Велчева 2003: 216–217). Хипотезата за дифтонгичния гласеж на гласната *у* в ранната старобългарска епоха намира подкрепа и в смесването на знаците за ѻ҆ѹ и ѫ в старобългарските паметници, което Б. Велчева обяснява със смесването на назалния глайд *ŋ* и лабиалния глайд *w*. Това смесване обаче е възможно само при условие, че и двете гласни още са дифтонгоиди, т.е. ʌŋ > ʌw и uw > uŋ, при което глайдовете се заменят взаимно в зависимост от характера на следващата съгласна. Пред лабиална съгласна тенденцията е да се обобщи лабиалният глайд (това е и най-смисленото обяснение за у-гласежа на голямата носовка в повечето славянски езици), докато пред дентална съгласна преобладава назалният глайд. Повечето български говори (без преходните), както и диалектите на полския език, проявяват тенденция назалният глайд да се обобщи в позиция пред дентал и на мястото на стар дифтонг *ou*. Последното се вижда много добре в наставката на глаголите от II старобългарско спрежение, която в инфинитива и в аориста се появява във вариант нѫ, срв. двигнѫти, двигнѫхъ, но миналото страдателно причастие двигновенъ < **dvig-nou̯-enъ* отразява консонантизиран лабиален глайд. На същото колебание се дължат и дублетите моѹдити/мѫдити, ноѹдити/нѫдити, както и съвременните *гнусен/гнъсен, скут/кът, гъдулка/гусла* и под. (Велчева 1980: 48–50).

§ 30. Старобългарските паметници свидетелстват, че през X–XI в. все още е течал и процесът на преобразуване и на сричките, които са завършвали на ликвидна съгласна. Класическите старобългарски граматики обаче обръщат внимание най-вече на неизвършената ликвидна

---

[19] Знакът за йотувана малка носовка ѣ҆ѧ се появява много рядко в *Супр. сб.* след точка и след гласна вм. ѧ (Старобългарски XII: 26).

метатеза в началото на думата, срв. христоматийните примери **алъкатн/лакатн, алъдин/ладин, алъмин/ланин**, характерни за паметниците от старобългарския канон, и отделят по-малко внимание на факта, че форми с неизвършена ликвидна метатеза вътре в думата са засвидетелствани в езика на старобългарските книжовници от X в., срв. **балтинъı, салность, палтъ, палтъ, пальтъ** и производните **пальтьцн, палтейна** в *Шестоднева* на Йоан Екзарх, както и **ѕалтарнинъ** в превода на словата на Атанасий Александрийски (295–373) (Ван-Вейк 1957:86). Като свидетелство за неизвършена ликвидна метатеза следва да се тълкува и написанието **золъто** в *Син. пс.* 89б10. От този период са и колебанията в резултатите на ликвидната метатеза на начални групи *or, ol* с низходяща интонация като **робъ** (веднъж в *Зогр.*, но по-често в *Супр.*) вместо редовното **рабъ, нероднтн**, но и **нераднтн, роѕга** и **раѕга**.

§ 31. Противоречиви са показанията на старобългарската графика и по отношение на наследниците на праславянските съчетания *ъr, ъl, ьr, ьl* между съгласни. Фактът, че и в двете азбуки те се отбелязват със съчетания на буквите за плавни с ерове, вероятно е свидетелство, че предходният ер се е превръщал в еров призвук, който е придружавал плавната съгласна. Класическият старобългарски правопис отбелязва този призвук след знака за съгласна със задпоставен еров знак, но от това правило има и изключения, срв. напр. написанията в *Македонския кирилски лист*, където знакът за ера стои редовно пред плавната съгласна, а понякога и от двете ѝ страни – **дьлькаю**. Според И. Добрев именно написанията с ерова буква пред плавната са били характерни за източнобългарските ръкописи, откъдето са били възприети като норма в староруската книжнина, а смятаните за компромисни руски написания с два ера около плавната като **пьрьвын** и под. отразяват руското пълногласно произношение от XI в. насетне (Старобългарски XII: 64–65). В редки случаи в глаголически паметници можем да видим написания, които не съдържат еров знак и може би отразяват същинско сонантично произношение. Налице е явен паралелизъм между непоследователно извършената ликвидна метатеза в източнобългарските говори от X–XI в. и отбелязването на сонантите с ер, предхождащ знака за плавната, и то не е случайно, доколкото възникването на сонантите и ликвидната метатеза са два различни резултата на отварянето на сричките, които завършват на плавни съгласни. Показанията на старобългарските паметници, подкрепени от данните на староруските ръкописи, преписи на съчинения на старобългарските писатели, ни карат да мислим, че тези промени не ще да са били окончателно извършени в старобългарската епоха. Въз основа на аористните форми на глаголите от I спр. I разред с атематичен инфинитив на назална и ликвидна съгласна можем да внесем допълнително уточнение в относителната хронология на отварянето на сричките, завършващи на сонорни назални и на ликвидни съгласни. Прави

впечатление, че докато глаголите с корен на назал имат форми само за първи сигматичен аорист, глаголите с корен на ликвидна освен правилните форми по първи сигматичен аорист оумрѣхъ, опрѣхъ, отрѣхъ и под. пазят следи и от форми за прост и втори сигматичен аорист, срв. стб. отъре в *Зогр.* 157b6, *Мар.* 225a10 и *Супр.* 394.30 и в *Сав.* 85.12 и 130.9, както и типичните за староруските ръкописи аористни форми от типа на оумьроухъ, оумьроша, опьроша и под. Това означава, че през старобългарската епоха глаголите с корен на назал от I разред I спрежение са били в по-голяма степен основи на гласна, отколкото глаголите с корен на ликвидна съгласна от същия тип, което на свой ред показва, че назализацията е завършила преди ликвидната метатеза и сонантизацията (Тотоманова 2009е).

§ 32. През старобългарската епоха обаче фонетичната система започва да се освобождава от редуцираните гласни, като в едни случаи те изпадат, а в други се нормализират, превръщайки се в гласни с нормална дължина. Резултатите от изпадането на еровете водят до появата на затворени срички в пълна противоположност на процеса на отварянето на сричката, който все още е в ход. Традиционните описания на класическото старобългарско състояние казват, че еровете изпадат в краесловие или пред сричка с нормална гласна и се нормализират при наличието на две последователни ерови срички болнъ>боленъ или пѣсъкъ>пѣсокъ, при което ерът във втората ерова сричка, броено от края, се удължава (нормализира своята дължина), като поглъща дължината на слабия ер. Тези две позиции на еровете се описват традиционно като *силна* и *слаба* позиция. В старобългарските паметници, където по традиция се пишат слабите ерове не само в краесловие, но и вътре в думата, единствената сигурна индикация, че изпадането на слабите ерове се е състояло, е наличието на нормализиран гласеж на силните ерове, който графично се отбелязва като промяна на ь в ѥ и на ъ в о. Писмените паметници от X–XI в. пазят осезаеми следи от промяната на ь в ѥ, която е сравнително добре представена в коренни срички в *Клоцовия сборник*, *Асеманиевото* и *Мариинското евангелие*, *Синайския требник* и *Синайския псалтир*, *Хилендарските листове* и слабо в суфиксни срички в *Супрасълския сборник* и *Савината книга*. Единични случаи на тази промяна са регистрирани и в *Енинския апостол* и *Боянския палимпсест* (Тотоманова 1992). Във *Ватиканския палимпсест* слабите ерове се изписват редовно и обикновено стоят на етимологичното си място, макар вокализацията на ь в *е* да е добре засвидетелствана в суфиксални и по-слабо в коренни срички, а промяната на *о* в *е* да се ограничава само до четири случая (Тотоманова 2009ж: 235). Подобна е ситуацията с изписването на слабите ерове и в *Драготиния миней* (Христова-Шомова 2013: 59–60). Промяната на ъ в о обаче не е характерна за някои старобългарски паметници като *Зографско евангелие, Супрасълски сборник, Рилските листове* и др. А имало ли е нормализация и изпадане на еровете в говорите, отразени в

едноеровите старобългарски паметници или в онези двуерови паметници, в които случаи на изясняване на еровете не са документирани? Ако останем само в рамките на старобългарския канон, без да вземем предвид по-нататъшната съдба на редуцираните гласни и техните наследници в съвременните български говори, не можем да си отговорим на този въпрос. Все пак е ясно, че старобългарските паметници документират по-скоро началото на промените с еровете, но не и техния завършек. Среднобългарският правопис обаче показва състояние с ѣ на мястото на силния малък ер в суфиксални и по-рядко в коренни срички, при което в едноеровите паметници единственият знак за ер стои на мястото на големия ер във всички позиции и на мястото на неизяснения малък ер. В двуеровите среднобългарски паметници пък знакът за малък ер се превръща в еров знак, който бележи края на думата и морфемна граница. Това среднобългарско състояние показва, че изпадането на слабите ерове, а следователно и нормализацията на силните ерови гласни в повечето български говори са се състояли още в класическия старобългарски период, но явлението не е видимо заради малкото количество оцелели ръкописи и традиционния им правопис. При това нормализацията на големия ер в гласна, различна от *о* и *а*, прави на практика невидимо и това явление.

§ 33. През последните десетилетия пак от гледна точка на историческия развой на еровете в славянските диалекти стана ясно, че силната и слабата позиция на двата ера не бива да се абсолютизира, защото в потока на речта един и същ ер в зависимост от формата на думата и нейното обкръжение може да се явява ту като слаб, ту като силен. Освен това еровете се срещат не само в окончанията на думите, където появата на нулево окончание вследствие на изпадането на слабите ерове е било допустимо, но и в корените и афиксите, където изпадането на фонетично слабите ерове е можело да доведе до нарушаването на структурата на корена и до преразпределение на морфемните граници. Напр. **съдравъ**<sъdorvъ – *здрав* или *гозба* от **гостьба** или *баница* от по-старо **гъбанница*, в които е изгубена връзката между старите корени, а новообразуваните основи днес са неразчленими и стават основа на нови етимологични гнезда. По тази причина върху фонетичната природа на промените с еровете в български език се налагат морфонологични ограничения.

§ 34. Тези ограничения засягат най-силно коренната морфема, която е носител на основното значение на думата. Забраната да изпадат коренни ерове в български език е почти безизключителна, когато става дума за еднозрични корени. Така например във формите за именителен и винителен падеж на показателните местоимения **сь** и **тъ** и на адверзативния съюз **нъ** краесловните ерове (фонетично слаби) никога не са изпадали. Нещо повече, старобългарската *Савина книга* (X–XI в.) свидетелства за ранно нормализиране на **сь** в **сѣ** и на **тъ** в **то**. В среднобългарските паметници върху тези краесловни ерове обикновено се е поставял диакритичен

знак единичен/двоен гравис тѫ̀, сѣ̀ или тѫ̏, сѣ̏, за да се подчертае, че те реално са имали звукова стойност. Адверзативният съюз нъ по същото време започва да се изписва със знак за голяма носовка вместо краесловния ер – нѫ. Написанието е типологично сходно с други подобни написания на задържани слаби коренни ерове в среднобългарски – като мѫгла вм. мьгла, стѫзя вм. стьзя, стѫкло вм. стькло. Такива написания с голяма носовка вместо коренен ер в среднобългарски могат да се видят и на мястото на фонетично силна ерова гласна – възнѫзъ от възньзнѫти, което показва, че коренният ер е бил третиран по еднакъв начин, независимо дали е бил в силна, или в слаба позиция (Тотоманова 1992: 52–63). Началото на този процес на ограничаване на изпадането на еровете в коренни срички може да се види още през X–XI в., срв. наблюденията на А. Селишчев: „В некотором фонетическом положении редуцированный ъ перед слогом с гласными полного образования оставался и после окончательной утраты слабых ъ, ь. В этом гласном ъ в таком особом положении был не только давний ъ, но и совпавший с ним давний ь. Так по диалектам был ъ между д-ш, т-ш, д-н, т-м, т-к, м-ст, м-зд, м-г, л- начального слога перед слогом с гласным полного образования: дъштерн, дъштница, тъшта, тъщанна, дъно, тъма, тъмѣ, тъкнѫти (прѣтъкнѣшн), мъстнтн (вм. мьстнтн), мъзда, мъгла (вм. мьгла), лъсть. С гласным ъ такие сочетания сохранились позднее в языке славян болгарских“ (Селищев 1954: 285). Особеното положение на ера в коренна морфема проличава и в правописа на някои старобългарски паметници. Така например и двамата преписвачи на *Ватиканския палимпсест* предпочитат да изписват голям ер на мястото на запазен слаб коренен. Знак за голям ер вм. етимологичен малък може да се изпише и на мястото на силна ерова гласна. Тази тенденция много ясно се проследява у втория преписвач, който в последователни ерови срички употребява предимно знаци за голям ер – събърашѧ, шъдъ с. 81/8г и под. (Тотоманова 2009ж: 235).

§ 35. Съвременното българско книжовно и диалектно състояние е резултат от тенденцията за нормализиране на слабите коренни ерове при еднозрични корени, независимо от консонантната структура на корена и групата съгласни, които биха се получили при евентуалното изпадане на коренната гласна. Сравни напр. нормализираните слаби коренни ерове в *мъгла, стъкло, пъна, тъна, тънък, тъма* и същото в *лъв – лъвове, пън – пънове*. В общи линии тенденцията да се нормализира слаб коренен ер и да не се допуска редуване в корена (тук единственото изключение е *ден – дни*, но и *дъне, дене* в диалектите) е много по-силно изразена в български, отколкото в останалите славянски езици, поради загубата на падежното словоизменение. В някои случаи стремежът коренната морфема да е сричкотворна може да доведе до вмъкването на тематична гласна – срв. напр. *спия, мрия* вм. *спя* и *мра* и съплѭ и мьрѫ, както и общобългарското

трия от **тьрж**. В тези случаи тематичната гласна компенсира загубата на ера в коренната морфема. В един случай се стига до ерова епентеза в корена или по-скоро до сонантизация на коренното *м* в **змиꙗ** >*зъм̀а* <*зм̥ја* < *змја*. При добавянето на представка, съдържаща вокал, към едносрични глаголни корени, обаче, в българските говори е възможно тя да поеме сричкотворността и да се слее със стария корен, срв. напр. днешното *опна, помня, почна, спра, умра* и под., в които старите морфемни граници са се размили.

§ 36. Когато коренът е бил двусричен или многосричен или е бил схващан като такъв, коренният ер в повечето случаи е изпадал – напр. **мъногъ** — **многъ** или **пътница** — **птица** и под. Новобългарските *дъщеря* и *щерка* ни показват как един и същи корен е могъл да се схваща като едносричен и да задържа слабия ер (както се е случило на изток) и като двусричен (на запад), при което изпадането на коренния ер е довело до образуването на нова производна основа *щер-* с варианти *чер-* и *кер-* (Тотоманова 1992: 52–59).

§ 37. Старобългарските паметници от X–XI в. показват и възможността морфонологичните ограничения и стремежът към унификация на основата да доведат до нормализация не на силния ер, а на слабия краесловен ер. Така следва да се обяснят многобройните старобългарски написания от типа на **днь** вм. **день** или **дьнь**; **всь** вм. **весь, вьсь**; **шдь** вм. **шьдъ, шедъ**; **страннъ, старць** и под., които се срещат в *Зографското евангелие, Савина книга* и *Синайския требник*. Следи от такъв развой се откриват в старинните български говори край Солунско (Добрев 1974: 163–167). За развой със запазен слаб краесловен ер съобщава и В. В. Колесов и привежда многобройни примери от староруски паметници от XIII–XIV в., подчертавайки, че тези случаи са най-чести в *Новгородските грамоти*, където са отразени множество диалектни особености. Аналогични особености се откриват и в някои западнославянски писмени паметници, а от съвременните славянски наречия следи от такъв развой има в североизточните полски говори, в лужишките, кашубските и в някои словашки говори. Колесов смята, че такова развитие са претърпели по-голяма част от съседните севернославянски говори (Колесов 1980: 120–121). Повечето съвременни български говори не споделят този развой и допускат редуване на гласната в наследника на наставката **-ьн-**, срв. *болен – болни, гладен – гладни, беден – бедни*, вж. също и *дошъл – дошли*. Уеднаквяването на облиците на относителните прилагателни със стара наставка **-ьск-** обаче елиминира отново силната ерова гласна в наставката за м. р. и това го сродява с формите със задържан краесловен ер. В тези прилагателни редуването на силната със слабата позиция в словоизменителната парадигма **мѫжескъ** — **мѫжьска** е водело до огромни разлики между формата за м. р. ед. ч. им. п. и останалите

форми. Това неудобство е било ликвидирано, като основата с изпаднал ер и опростена група съгласни се е обобщила, а за да остане наставката сричкотворна и във формата за м. р. ед. ч., е било добавено окончанието *-и*, срв. съвременните *мъжки, юнашки, дебелашки, глупашки, селяшки*. Аналогичен е и развоят *овчи, овча, овче* от старо овьчь. Задържането на слабия ер в наставката -ък- е използвано впоследствие, за да се различи последователно съществителното от прилагателното с тази наставка: срв. *жълтък – жълтъци, белтък – белтъци, запъртък – запъртъци*[20], но *малък – малки, жалък – жалки*.

§ 38. Съвременното българско състояние свидетелства и за морфонологични ограничения върху изпадането на слабите ерове в представки и наставки. Така например слабата ерова гласна в представката *съ-* от индоевр. *sъn/*su е запазена задължително пред гласна и пред съгласните *с, з, ш, ж*, където асимилацията би заличила морфемната граница: *съединявам, съешавам, съобразявам, съзирам, съживявам, съшивам, съсирвам*. В останалите случаи пред шумови съгласни нормализацията и изпадането на слабия ер са били използвани, за да подчертаят нюансите в значението на думата при различни нейни употреби – *събор – сбор, събирам – сбирам, свяст – съвест, свестен, съвестен, съградя – сграда*; екстремен пример в това отношение е двойката *сътворя – сторя*, при която в единия случай ерът е запазен под влиянието на книжовната употреба и думата е запазила своето значение, а във втория изпадането на слабия ер е повлякло след себе си опростявания в началната група съгласни *ств* и от новата неразчленима основа *стор-* вторично е образуван глаголът *струвам* (от *сторувам*), чиято етимологична връзка с *творя* е отдавна изгубена.

§ 39. В представката *въз-* слабият ер също по правило се нормализира независимо от началната съгласна на корена, към който се прикрепя. Сравни напр. *възнеса, въздам, възлюбя*. Единственият случай, в който ерът в домашна дума е отпаднал, е глаголът възмѫтн/възнмѫтн и това е довело до промени в морфемната му структура, при което *зема, зимам* се схваща като корен с начално *з*.

§ 40. Представката *въ-* задържа слабия ер пред корени, които започват с *в*, и обикновено пред корени с начална гласна – *въвеждам, въвличам, въобще, въоръжавам*. Това е много по-рядко, отколкото при представката *съ-*. Причините за това се крият във факта, че поради своя произход преди изпадането на слабите ерове съгласната *в* е могла да стои само пред гласни или пред плавни сонорни, където се е озовала в резултат на ликвидна метатеза. Например врата, влага, власть. Така че самата необи-

[20] Единствените съществителни, при които редуването на гласната в наставката е допустимо, са *момък, залък* и *потомък*.

чайност на съчетанието на *в* и следваща шумова съгласна е сигнализирала за наличието на морфемна граница. В говорите, където съгласната *в* е оставала сонорна и билабиална по време на изпадането на еровете, предлогът-представка **въ** се е превърнал в *у* в резултат на сонантизация, срв. напр. диал. *Уляза у къщи*. В останалите говори и в книжовния език пред следваща беззвучна *в* се превръща във *ф* и този беззвучен вариант проявява стремеж да се обобщи като единствен вариант на предлога-представка *в*, срв. *флизам, фрязвам, ф Русе* и под. (Тотоманова 2009з).

§ 41. Развоят на нормализираните независимо от фонетичната им позиция ерове не може да бъде обяснен по непротиворечив начин, ако отново се затворим в рамките на старобългарския канон, където изясняването е относително рядко, и не се обърнем към съвременното българско състояние. Прави впечатление голямата пъстрота на рефлексите на големия ер в българските диалекти, които варират от **ъ** (североизток – югоизток), през *а* (централни македонски говори), *о* (югозападни говори), *ô* (рупско-родопски), *ê* (Тетевен и Еркеч), докато преобладаващият рефлекс на **ь** (с изключение на случаите, когато съвпада с **ъ**) е гласната *е*. Тази несиметричност в рефлексите на двата ера може да се обясни само ако приемем, че пред малкия ер съгласните са се смекчавали още в старобългарската епоха, след което предната ерова гласна се е разподобявала и е съвпадала с наследника на задната ерова гласна. Следи от такова смесване на еровете пазят съвременните рупско-родопски говори, в които единствената разлика между наследниците на двата ера е качеството на предходната съгласна – срв. *сôн, дôш,* но *д'ôн, л'ôко, л'ôсно, п'ôн*. Подобно е и състоянието в съвременния полски език, срв. *sen, dzien*. Впоследствие, ако палаталната съгласна пред задния наследник на малкия ер е оставала мека, в повечето български говори се е осъществил преглас **'л** > **е**. С различното поведение на смекчената съгласна могат да се обяснят вариантите с предна и задна гласна в един и същи корен – *пън – пен, тъмно – темно, лъскав – лескав, жъна – жена, стъбла – стебло, опъна – опена, тънък – тенък* и подобни (Тотоманова 1992: 10–24). Според И. Кочев фонетичното обкръжение е давало възможност за различни степени на мекост дори в един и същи говор, които водят до появата на дублети. В Старо село, Троянско, казват *т'ънак, т'ёмен м'ъничак, л'ёскаф, маглé, утишáл* (Кочев 1959: 60–62).

§ 42. Типичните източнобългарски форми *бóл'ън, глáд'ън, гáд'ън, дóл'ън* също трябва да се обяснят като възхождащи към състояние с разподобен **ь** >**'л**. Те свидетелстват също, че прегласът към *е* се е осъществявал най-рано в позиция под ударение, а липсата на ударение, както вероятно и съседството на съгласна *н* са способствали за задържането на непрегласения гласеж на наследника на малкия ер. Че запазената мекост на съгласната пред малкия ер е била основното условие за превръщането на **ь** в *е* в българските говори, се вижда от факта, че след съгласната *ч* те единодушно показват е-рефлекс, срв. *чета, четеш, честен*, докато

след *ш, ж,* които затвърдяват относително по-рано, са възможни варианти – *шъпна – шепна, жълъд – желъд, дошъл– дошел, жъна – жена*. Ако приемем, че развоят на двата ера е преминал през етап на пълно изравняване, при което наследникът на ѣ е отдал своята предност на предходната съгласна, като я е палатализирал, става ясно защо наследниците на ъ в българските говори са толкова разнообразни – те представляват модификация на задната гласна ʌ, получена на мястото на двата ера, докато преобладаващият е-рефлекс на гласната ѣ е получен от прегласа на същата гласна ʌ след меката съгласна (Тотоманова 1992: 62–67).

§ 43. Както видяхме, старобългарските паметници отразяват първите, макар и редки, случаи на нормализация на ъ — ѳ и ь — ѣ. Има основания да се смята, че едноеровите старобългарски паметници като *Македонски кирилски лист*, *Енински апостол*, *Листове на Ундолски*, *Боянски палимпсест*, *Драготин миней* и повечето старобългарски епиграфски паметници отразяват състояние с два смесени ера, при което преписвачите не са намерили начин да означат нововъзникващата мекост пред наследника на ь. Възможно е правописът на втория преписвач на *Супрасълския сборник* и *Савината книга*, където няма случай на замяна на двата ера със знаци за други гласни и употребата на двата ерови знака е издържана и етимологична, да е крачка в тази посока. Преписвачът е намирал опора в произношението си къде кой ер да използва, като е поставял знак за малък ер след смекчените съгласни и знак за голям ер след твърдите съгласни. Както видяхме по-горе, двуеровият среднобългарски правопис отразява друго състояние, в което след прехода на малкия ер в *е* единият от двата ерови знака е станал излишен и е преосмислен като знак за край на думата, превръщайки се в крайна сметка в еров знак без звукова стойност. Тази правописна практика, която се вижда в най-ранните среднобългарски паметници, изкристализира напълно в Евтимиевия правопис, така както е описан в *Сказанието за буквите* на Константин Костенечки (Тотоманова 1992: 12–13).

§ 44. Промените с еровете, които започват през старобългарската епоха, не само водят до революция във фонетичния строеж на езика, като правят възможни отново затворените срички, но и бележат началото на една основна за развоя на българския вокализъм тенденция – намаляването на броя на гласните чрез преобразуването на екзотичните български гласни – редуцираните, носовките, ятовата гласна, ери.

§ 45. Знаците за носови гласни в двете старобългарски азбуки и тяхната употреба в оцелелите ръкописи са основният извор за историята на назалите през X–XI в. До неотдавна се смяташе, че по-старата глаголица е имала три знака за носови вокали – носово *о* – ⱑ ⷪ, носово *е* – ⱐ ⷬ, и т.нар. трета глаголическа носовка ⷭ ⷮ, която съответства на кирилската йотувана голяма носовка и чиято първа съставка дълго време оставаше неясна за славистите. Написанията на думата ⰽⷬⰾⱑⰴⱐ (ⰰⷬⱋⰵⰾⱏ) в *Син.*

пс. обаче не само потвърждават първоначалната звукова стойност ŋ на втората съставка на глаголическите носовки, но показват и че старинната глаголица е притежавала и знак за *а* с назален призвук (или поне възможност да отразява такава артикулация). Възможно е особеният знак за малка носовка с предходна диакритика ѧ, който в *Зографското* и *Мариинското евангелие* се появява в окончанието за им. п. ед. ч. на сегашните деятелни причастия от I и II спр. и някои атематични глаголи вм. очакваното ъı, да е остатък от знак за носово ѧ –ѧ, напр. нєсѧ, горѧ, сѧн, грѧдѧн, жнѣѧн, ѣдѧн и под. (Старобългарски XII: 27)[21]. Какво се е случило с това носово *а*? Доколкото то е възниквало само от съчетание на праславянско *а*, наследник на дълго индоевропейско *а* и *о* в съчетание с назална съгласна в абсолютно краесловие и пред следваща съгласна вътре в думата, неговият гласеж е започнал да съвпада с гласежа на назалния дифтонгоид, получен от съчетаването на наследника на старите кратки *о* и *а* в праславянски – носовото *о* (ə ɛ̃). По-дълго носовото *а* се е задържало в краесловие в окончанието за 1 л. ед. ч. сег. вр. на глаголите, за което говори чистото *а* в окончанието на същата форма срещу ъ-гласежа в останалите позиции в говорите в Сливенско и Бургаско, срв. *четá, спá, лежá*, но *дъп, мъш*. Последното е свидетелство и за това, че наличието на следваща съгласна е ускорявало процеса на сближаване на гласежа между *о*-носовката и *а*-носовката. Тук трябва да си припомним, че праславянското ранно старобългарско *о* не е било лабиална гласна, т.е. става дума за разлика между носово ѧ (съвременният българин изговаря тази гласна на мястото на неударено *а* и ъ) и носово *а*, при което и назалният глайд е спомагал допълнително за изравняването на гласежа на двата дифтонгоида, като е повишавал гласежа на гласната *а*. Че това е било така се вижда от първата част на третата глаголическа носовка ѫ, която представлява модификация на глаголическия знак за ят ѣ и очевидно е била мотивирана от реалния гласеж на гласната в дифтонгоидното съчетание, което е наследник на пслав. * *jān* пред съгласна и в абсолютно краесловие. В глаголическите паметници знакът ѩ постепенно ограничава своята употреба след стари шушкави и съскави палатали, където се заменя със знак за ѥ, и в късната глаголица се изписва само след гласна и меки сонорни съгласни. (Картината е успоредна на изпис-

[21] Всички форми от този тип вж. у Diels 1963: 233. Традиционно тези случаи се тълкуват като стремеж да се отбележи липсата на палаталност на предходната съгласна, след която е прибавено окончанието на „меките основи“ (Граматика 1993: 208; Селищев 1951–1952, ч. 2: 187). Това обяснение не е състоятелно, защото малката носовка стои след меки шушкави и сонорни съгласни само в именителното окончание на причастията на глаголите от III спр., докато в причастията на глаголите от IV спр. лабиалите, денталите и сонорите пред малката носовка са етимологично твърди.

ването на ѣ и ю след стари съскави и шушкави палатали.) Това графично явление отразява всъщност превръщането на предната носова гласна ѧ в задна и на практика е част от процеса на смесване на носовките, който обикновено е смятан за по-късно среднобългарско явление. Всъщност за да сме коректни, тук би трябвало да допуснем, че първоначално [äN] или [ѣN] се е разподобявало в [aN] и едва след това е изравнявало гласежа си с ѧ. Така тази промяна е и част от промяната на другата широка носова гласна – предполагаемото носово *а* (Велчева 1980: 105–111). Кирилските паметници очевидно отразяват състояние само с две носови гласни ѧ и ѫ, като в *Енинския апостол*, *Македонския лист*, *Листовете на Ундолски*, у втория преписвач на *Супрасълския сборник* и в *Драготиния миней* графемите за носовки са само две. В останалите кирилски паметници от XI в. има по две (по-рядко три) букви съответно за предната и задната носова гласна, като едната от тях се употребява след съгласна, а другата – след гласна. За вариантите на малката носовка след гласна вж. § 28.

§ 46. След загубата на носовия ят и превръщането му в задна носова гласна *лN* смесването на носовките обхваща и единствената останала предна носова гласна ѧ. Класическите старобългарски граматици обикновено игнорират фактите, които отразяват това явление или поне неговото начало. Отделно взет, всеки един от примерите може да бъде обяснен като грешка на преписвача, дължаща се на влиянието на следващото или предходното написание, на моментна разсеяност, на преосмисляне на смисъла на текста, на качеството на оригинала и т.н., но събрани и съпоставени, те позволяват дори на базата на оскъдното количество ръкописи, достигнали до нас от онази епоха, да се твърди, че явлението, познато ни като среднобългарско смесване на носовките, е започнало още в старобългарската епоха. Ван-Вейк изнася следните примери от познатите му старобългарски паметници: *Зографско евангелие* Йоан 7.3 въ юдеѩ; юдеѫ (вин. п.); Лук. 23.6 галилеѩ вм. ѫ; Йоан 4.14 водꙑ въслѣплѩштѫѩ; Мат. 8.14 лежѫштѫ; Лук. 18.2 гл҃ѫ вм. гл҃а; Лук. 19.22 вьземлѩ вм....ла; Марк. 14.51 юношѫ вм....ша; Марк. 1.38, 40 блнжьнѧѫ, паддѫ, където ѫ е поправено на ѩ; *Мариинско евангелие* – Лук. 18.2 гл҃ѫ и веднъж ѫ вм. ѩ; *Синайски псалтир* – зорѩ вм. ...ро; д҃шѫ вм. д҃ша, ст҃ѣзѫ вин. п. мн. ч., два пъти въдовнца вм. ...цѫ; *Синайски требник* – три причастия на -ѫ вм. на -а, които се тълкуват като образувани по аналогия, и непомрачѫщнмь – два пъти, непрѣставѩщѩѩ, вечерѩ – вин. п. ед. ч.; *Клоцов сборник* – дш҃ѫ вм. дш҃а; гл҃а вм. гл҃ѫ; *Савина книга* – ѫ в а и стомща вм. ...щѫ; *Супрасълски сборник* – стелѧща 332.30 и две форми за тв. п. на -а, кѣроуѫ вм. ...а (Ван-Вейк 1957: 203, 209). В *Асеманиевото евангелие* Й. Курц изброява осем случая с а (ѩ) вместо ѫ (ѫ) в 3 л. мн. ч.

сег. вр. и в сегашното деятелно причастие на глаголи от III спрежение – три пъти след л – капл҃ѧшта 90a17–18, пріемлѧтъ 42c19, 54a16; три пъти след ч – плачѧщи 119b5, въсплачѧтъ 84b1, плачѧщнн 113c16; два пъти след ж – помажѧтъ 11d28, лъжѧште 113d17. Веднъж на л. 72d18 формата за 1 л. ед. ч. сег. вр. на глагол от трето спрежение съдържа знак за ѩ, който е преправен на ѧ – гл҃ѩ. Четири пъти етимологично ѧ се заменя с ѫ (ѩ) – облѣшѫ 102c9, распѧшѫ 3b10, изписано с кирилица върху неясния глаголически текст, творѩштѫѩ 94c26, отстоѩштѫѩ 2a24. Четири случая се окачествяват като спорни (резултат от преписваческа грешка или преосмисляне на формата) – мрѣжа вм. ... ѫ 156b28, льжа вм. жѫ 21a11, вьꙁемлѩ 68d12 и жьнѩ 68d14, които са сегашни деятелни причастия в им. п. ед. ч., както и бл҃вѩ 149b. На л. 126b18 написанието също е неясно жатва или жѫтва (Kurz 1979). Могат да се добавят десетте случая със смесени носовки от *Боянския палимпсест*, проучен от И. Добрев – славѫще T9, глоуχъıѫ E 20–21, нсплънѣѩ вм. ѧ T 16, прнѩтъ Q 11, нсплънншѫ P 9, възвратншѫ P 5, T 8, вьсѫ L 7, гл҃ѫще A 6, оубнѧтъ K 6, обрѣжѧтъ T 12–13. Аористните окончания -шѫ и -сѫ вм. -шѧ и -сѧ, както и замяната на ѫ с ѧ – 3 л. мн. ч. сег. вр. на глаголите от III старобългарско спрежение, авторът тълкува като морфологична аналогия (Добрев 1972: 84–85), но тя вероятно е била подпомогната от фонетичните процеси, още повече че самият той съобщава за колебания в употребата на падежните форми в паметника, предизвикана от замяната на носовките. В *Енинския апостол* също има случаи със смесване на носовките, но в повечето от тях издателите на паметника виждат отново морфологична аналогия – сѫ҃ıѧ вц(ѫ) 25a, нмѧщи 34б, 29a, 28a, нмѧщѧ 24a, но и нмѫщѧ 3б, гл҃ѧщѧ 2a, гл҃ѧще 31a, вєсѣдоуѧщнмн 39б, прнємще 22a (Мирчев, Кодов 1965: 206, 207). В *Драготиния миней* голяма носовка стои на мястото на етимологична малка след стари шушкави съгласни, срв. пощѫднмъ, шѫташе, ѣвншѫ, прнготовншѫ, и в един случай се наблюдава замяна на голяма носовка с малка във формата за вин. п. ед. ч. ж. р. наковѧ, в която е изпаднало епентетичното л. На фона на обичайното изписване на голяма носовка след епентетично л в паметника прославлѫ написанието е сигнал за мекостта на съгласната след загубата на епентетичната съгласна. Същото, макар и рядко, може да се види и след интервокална йота лоубовнѧ, славъı твоѫ, десннцѫ твоѫ (Христова-Шомова 2013: 61). Тази употреба е предвестник на среднобългарското преосмисляне на знака за малка носовка като знак за задна гласна след меки съгласни. Във *Ватиканския палимпсест* на с. 50/56v намираме пѧтн вм. пѫтн и два пъти ѧ е заменена със знак за чиста гласна ıа – вѣръı ıатн с. 12/47v, отъ ꙁемıа

с. 153/67г, което е свидетелство за ранно смекчаване на съгласните пред ѧ, последвало изравняване на гласежа ѝ с този на ѫ и промяна в задна гласна ъ (Тотоманова 2009ж: 236). Данните на старобългарските паметници се потвърждават и от състоянието на графиката в ранните руски ръкописи от XI–XII в.[22] За началото на процеса на смесването на ѧ и ѫ говори и употребата на знаци за поствокална малка носовка след етимологично твърди съгласни – 153 случая с ⷓ€ вм. € в *Асеманиевото евангелие* и 53 примера с ⷗ вм. ѧ в *Савината книга*, които отразяват смекчаването на предходната твърда съгласна, което е основната предпоставка за по-нататъшното изравняване на гласежа на двете носовки (Тотоманова 1992: 34–38).

Така още през X–XI в. се очертава ясна тенденция за намаляване на броя на носовите гласни, която продължава и през следващите столетия, когато и двете останали носови гласни окончателно изравняват гласежа си и се превръщат в чисти гласни.

§ 47. Според класическите старобългарски граматики кирилският правопис отразява състояние, в което праславянският ят от дълго *ē* и от *jā* след старите палатали и йота се е разподобил в *а*, докато в глаголическите паметници е документирано състояние, в което дисимилацията се е състояла само след шушкавите съгласни, а след сонорните съгласни ятовият гласеж се е запазил. Затова глаголицата не притежава знак за йотувано *а* и знакът за ѣ (ⷘ) освен на етимологичното си място стои и на мястото на *jā* след палаталните л, н, р и йотата, срв. глаголическите написания волѣ, вонѣ, боуръ, свнннѣ, стоѣтн със съответните кирилски волꙗ, вонꙗ, боуръꙗ, свнннꙗ, стоꙗтн. Истинската картина обаче е малко по-друга. Правописът с шꙗ, жꙗ, чꙗ, нꙗ, рꙗ/ръ, ꙗ, който е и учебникарският кирилски правопис, е последователно издържан само в *Супрасълския сборник* и *Зографските листове*. Нормативният глаголически правопис с шꙗ, жꙗ, чꙗ, нѣ, рѣ, лѣ, ѣ е широко разпространен не само в глаголическите паметници – *Зографско, Мариинско евангелие, Клоцов сборник, Синайски требник, Асеманиево евангелие, Рилски листове*, но и в кирилските *Македонски кирилски лист*, *Енинския апостол* и отчасти във *Ватиканския палимпсест*, където в начало на сричка и дума след гласна първият преписвач използва старинния знак ѧ, докато вторият преписвач в тази позиция изписва само знак за йотувано *а* – ꙗ (Тотоманова 2009ж: 232). В повечето глаголически паметници обаче могат да се намерят множество случаи, в които знакът за ят се пази и след старите шушкави съгласни.

[22] Примерите са събрани и прецизно анализирани от Н. Дурново, според когото в *Пандектите на Антиох* и в оригинала на *Чудовския псалтир* има ясни следи от старобългарско смесване на носовките (Дурново 1924: 411–413).

Частично такъв правопис с шѣ, жѣ, чѣ, щѣ, нѣ, лѣ, рѣ и ѣ е отразен в *Мариинското евангелие* и *Синайския псалтир*, но като норма е последователно прокаран само в *Киевските листове*, който е единственият достигнал до нас паметник от Моравско-Панонския период. Употребата на знака за ѣ след старите палатали, получени по първа палатализация и под въздействието на праславянската йота, ни кара да мислим, че ранната глаголица всъщност е отразявала състояние, в което гласна *а* не е била възможна в тази позиция, т.е. едно праславянско състояние, в което качеството на съгласната е зависело от качеството на гласната и обратно, и по тази причина палаталните съгласни са функционирали като фонетични варианти на съответните твърди съгласни, а не като самостоятелни фонеми. Достигналите до нас паметници отразяват цялата пъстрота на еманципацията на шушкавите и сонорните палатали от качеството на следващата гласна и превръщането им в самостоятелни фонеми, като засвидетелстваните в графиката фонетични системи могат да се свържат и със съвременни диалектни състояния (Велчева 1980: 97–102).

§ 48. Но и тук се виждат иновации, които класическите описания на старобългарската фонетика от X–XI в. обикновено пропускат: още през старобългарския период дисимилацията на ѣ в а разширява обхвата си и след стари съскави палатали, получени по втора палатализация, което доскоро също се смяташе за типично среднобългарско явление. Промяната е регистрирана в *Енинския апостол*, срв. облѣцамъ же сѧ 5a17, пр҃цахъ 8a22, рѣцамъ 21b18, цалова(нн) 31b ѫзъıцахъ 4b11–12, 18b8, цанож 3a4, ꙁало 36b4, тръꙁахъ (мест. п.) 39b17; подобни примери се срещат и в *Супрасълския сборник*: 192.8 цасароу, 126.8 само (от сѣмо) и 363.23 бесадамъ, 545.15 самарань, и в *Савината книга*, където може да видим формата вьсакъ. При това във формите бесадамъ, само, самарань и вьсакъ съгласната *с* е етимологично твърда, така че явлението обхваща и случаи с вторично смекчена пред ѣ съгласна с (Тотоманова 1992: 79; Тотоманова 2009д). Разширяването на обхвата на промяната ѣ > а през класическата старобългарска епоха не само е продължение на праславянската тенденция, която противодейства на състоянието на синхармоничното изграждане на сричката (според друга терминология групофонемата), но и подготвя последващата реактуализация на същото явление след старите твърди съгласни, т.нар. ятов преглас, в част от българските говори.

§ 49. И двете старобългарски азбуки свидетелстват, че знакът за ю (ꙗ) първоначално е отбелязвал предна лабиална гласна *ü*, получена от праславянски дифтонг *eu*. Бидейки неустойчива, тази гласна се е превърнала в задна, като е отдала своята предност на предходния консонант, който се е смекчил. Сравни старобългарското блюстн, плютн от **beud-ti*, **peu-ti*, където епентетичното *l* след лабиалната съгласна е свидетелство за превръщането на гласната *ü* в *jü*, което е задължителна предпоставка

за последващата дисимилаци в *ju,* срв. днешните *плюя, блюстител, любов* и под. Поведението на гласната *ѝ* след стари палатали е типологически сходно с поведението на старобългарския ят и свързаната с него трета глаголическа носовка. В ранната глаголица написанията с ю след стари шушкави и съскави палатали са редовни, макар че в паметници като *Мариинско* и *Асеманиево евангелие*, в по-късния почерк на *Зографско евангелие* и в *Боянския палимпсест* има многобройни отклонения от тази норма, като случаите с ѹ след ш са по-многобройни от случаите с ѹ след ж и ч. Б. Велчева подчертава, че същата закономерност се наблюдава и при изписването на задна гласна след стари съскави и шушкави палатали и на мястото на гласната ят и малък ер. За нея еднаквото поведение на предните гласни след ж и ч показва следи от стар африкатен гласеж на ж като [dž] (Велчева 1980: 89–90). Единственият паметник, в който знакът за ю последователно се заменя с ѹ след стари шушкави и съскави палатали, е *Супрасълският сборник.*

§ 50. Самата кирилска графема дава изключително любопитни сведения за първоначалния гласеж на старобългарското ю. От късната старобългарска епоха до наши дни буквата ю бележи мекостта на предходния консонант или наличието на йота пред задната лабиална гласна *и*, т.е. функционира като аналог на кирилското йотувано *а* (днешното *я*) и кирилската йотувана голяма носовка. Защо обаче нейната графична схема не е като на тези знаци, срв. ѧ – ѩ, ѫ – ѭ, а съдържа знак за *о*? Отговорът се крие в произхода на кирилския знак за ю, който възхожда към написанието на гръцкия унциален дифтонг ΟΙ, който до края на XI–началото на XII в. е имал фонетична стойност *ü*. И всъщност знакът ѡ, който се смята за вторичен и е известен като обърнато *ю*, е по-старото начертание на кирилската буква. Обърнатото *ю* се среща в *Енинския апостол* и в някои среднобългарски паметници като *Слепчанския апостол*, *Слепчанския триод* и *Болонския псалтир*, но е запазено основно в староруски паметници, където по негов образец се появяват и други обърнати йотувани букви. Буквата ѡ придобива днешния си облик по аналогия със знаците за останалите йотувани гласни, едва когато предната лабиална гласна *ü* се превръща в задна след старите палатали (Добрев 1995: 305–306).

§ 51. Вторичното смекчаване на съгласните пред предни гласни, което започва именно в старобългарската епоха, обикновено остава незабелязано при каноничния подход към езика. Промените с еровете, носовките, ятовата гласна и предната лабиална гласна *ю*, които имплицират вторично смекчаване на предходните съгласни, са най-важното доказателство, че този процес вече тече в българските диалекти от X–XI в. Дълго време тези явления бяха описвани като резултат от затвърдяването на предходните съгласни по простата причина, че новопридобитата, а в някои случаи и наследената мекост на съгласната остава невидима за очите на изследователя. Все пак старобългарските паметници пазят и някои видими, макар и оскъдни, следи от вторичното смекчаване на

съгласните пред предни гласни, срв. напр. написанията в *Хилендарските листове*[23] **гоуѵителѣнъ**, **тьлѣштнимъ** Iаб23–24, **лѣвъ** IIВа15–16, **оучителѣства** IIВа9, **полѣзѣ** IIВб9, **одолѣтн** IIВб25. Тук трябва да добавим и всички 106 форми на съществителното **огнь** (стара і-основа) в *Супрасълския сборник*, които съдържат меко **н** (с едно-единствено изключение на 269.30 **огнѣ**), като мекостта е отбелязана с меклец или със знак за йотувана задна гласна – **ꙗ**, **ю**. Последователно се отбелязва мекостта на **н** и в производното относително прилагателно **огньнын**, а също и в съществителното **стѣнь** (і-основи), като единственият случай, в който меклецът над **н** липсва, явно е механичен пропуск на преписвача, тъй като на същата страница (417.26, 27, 29) думата се изписва с меклец върху **н**. Формите **огнѣ** (9 пъти), **ѕвѣрѣ** (3 пъти), **огнѣн** (5 пъти), **огнѣю** (18 пъти) в *Супрасълския сборник* са идентични по тип с формите **господѣ**, **господю**, за които още П. Дилс доказва, че са получени чрез прегласа на окончанията на о-основите след запазения і-формант, който се е консонантизирал и е смекчил предходната съгласна (Diels 1963: 162). Среднобългарските форми **голѫбѣ** (*Орбелски триод*), **гладѣ**, **гладю** (*Болонски псалтир*), **пѫтѣ** (*Добромирово евангелие*, *Добрейшово евангелие*, *Хлудов триод*), **пѫтю** (*Добрейшово евангелие*), както и съвременните колебания *зет'л/зетл*, *път'л/пътл*, *огън'л/огънл* и под. показват, че явлението не е изолирано, а оставя трайни следи в историята на българските диалекти (Тотоманова 2009в: 56–57; Тотоманова 2009г: 67).

§ 52. Класическите старобългарски паметници свидетелстват, че през X–XI в. и лабиалните съгласни **м**, **б**, **п** и **в** са станали меки. Явлението е засвидетелствано в *Супрасълския сборник*, където в над 500 случая на мястото на очаквано епентетично *л* на морфемен шев след **м**, **б**, **п** и **в** пред следваща гласна с изключение на **ь** и **н** стои еров знак (предимно **ь**), срв. **благословъѥннѥ**, **дивъıаахѫ сѧ**, **погоубъıѫ**, **земъıа** и под. Такива написания не са чужди и на някои други старобългарски паметници, срв. **земъıа**, **земъıѫ** в *Савина книга* и **земъѣ** у втория преписвач на *Синайския псалтир* (Старобългарски XII: 51). *Ватиканският палимпсест*, в който епентетичното *л* на морфемна граница също липсва[24], прилича на *Су-*

[23] По изданието: Минчева 1978: 24–39.

[24] В края на синаксарната част на евангелието обаче, където са разположени четива за месеците от януари до края на юни (между с. 147 и 163 на изданието), спорадично се появяват и няколко форми с епентетично *л*, срв. **прославлѭ**, **клеплѧ**, но **отъ земъıа** – всички на с. 153/67r, **ıаковли** с. 157/53v, **ıзбавлениѥ** с. 163/99r, но **колѣбѣıемъı** с. 154/67v, които се дължат на използването на друг източник (Тотоманова 2009ж: 234).

прасълския сборник, но неговата графика представлява стъпка напред в отбелязването на вторичната мекост на лабиалите. Пред следваща гласна *а* и двамата преписвачи на палимпсестното евангелие пишат йотувано *а* – срв. ѕсрамѣіѫтъ сѧ с. 53/107r, днвѣадхѫ сѧ с. 51/21r и под., но и ѣаковѣ с. 11/47r от първата ръка и ꙁемѣа с. 142/59v, авраамѣа с. 138/88v, ꙁемѣа с. 134/45v, но и вънемѣте с. 55/83r във форма за повелително наклонение от втората. Редовно се отбелязва мекостта на лабиалните съгласни и пред ѫ и ѥ – въ ꙁемїѫ с. 147/95r, прнѥмїѫтъ с. 65/38r, не нмѣте с. 26/49v, прнемѣтъ с. 25/49r, въꙁлюбѣнъ, въꙁлюбїѫ с. 172/60v, тръпїѫ с. 85/2r, въ ꙁемїѫ с. 146/28v. Очевидно мекостта на лабиалите се е усещала по-силно, отколкото мекостта на сонорните съгласни л, н, р и съгласната с, след като тя специално се подчертава със знак за йотувана гласна. В това отношение особено интересен е първият преписвач, който използва знака за йотувано *а* изключително само в тази позиция. Безспорно е също така, че съществителните, които са получили мек лабиал пред окончанията си, остават по мекото склонение, срв. напр. въ кораѣѫ с. 10/77v, където отново е използван знак, който обикновено преписвачът употребява в началото на сричка и дума, сиреч след йота, срв. и не нмѣше ꙁемѫ с. 134/45v у втория преписвач (Тотоманова 2009ж: 233–234).

§ 53. Наличието на еров знак като средство за отбелязване на мекостта на лабиалните съгласни в *Супрасълския сборник* и липсата на такъв във *Ватиканския палимпсест* ни позволяват да допуснем, че написанията с еров знак отразяват произношение с постконсонантна йота, която може да е наследник както на неконсонантизирана праславянска йота, така и на силно палатална съгласна *л*, която се е превърнала наново в йота поради близостта на двете артикулации. За подобна възможност говори и относително честата загуба на епентетичното *л* пред *и*-образните гласни ь и н в паметници, които познават епентетичното л, вж. колебанието между оставь (Зогр., Мар.) и оставль (Сав., Зогр., Мар., Асем.), оставьше (Зогр., Мар.) и оставльше (Сав., Мар.), прнстжпь (Сав., Зогр., Мар.) и прнстжпль (Зогр., Асем.), корабь (Сав., Зогр., Мар., Асем.) и корабль (Зогр., Сав., Асем.), кораблн (Мар.). В *Савината книга* липсва форма за дат. и мест. п. ед. ч. земли, както в *Супрасълския сборник*, който не познава епентетично *л* в такава позиция. В *Мариинското евангелие* съотношението между земли и земн е 3:49, а в *Савината книга* съотношението между корабь (кораѣъ) и корабль е 7:2 (Старобългарски XII: 51). Възникването на нови меки съгласни пред задни гласни в старобългарския език е основната предпоставка за фонологизирането на нововъзникналата мекост и за по-късното ѝ закрепване в консонантната система на българския език.

§ 54. Фонетичната картина, обрисувана от внимателния анализ на паметниците от X–XI в. още веднъж показва, че реално противопоставяне между класическия старобългарски период и т.нар. среднобългарски период всъщност не съществува, защото най-важното средновековно явление – смесването на носовките, е добре засвидетелствано в старобългарските паметници. Същевременно старобългарското фонетично състояние е пряко продължение на праславянското, но докато процесът на отваряне на сричката завършва през тази епоха с изпадането на ерове-те, то праславянската тенденция към палаталност получава развитие чрез вторичното смекчаване на съгласните пред предни гласни и новополучена йота. Както затварянето на сричката, така и възможността за възникване на нови палатални съгласни имат съществени последици в по-нататъшната история на нашия език.

§ 55. В морфологично отношение картината, която можем да реконструираме на базата на старобългарските книжовни паметници от X–XI в., не изглежда така пъстра и усложнена. И вероятно причината е, че основните промени в морфологията и синтаксиса на славянските езици са били извършени още в праславянската епоха, от която са наследени както падежното словоизменение, така и основните граматични категории при имената и глаголите. Старобългарските граматики описват именна система, в която склонението на имената зависи от старите завършеци на праславянската основа. Действителното състояние на именната система в старобългарски е доста по-различно, защото в резултат на праславянското отваряне на сричката, което първо преоформя изгласа на думите, старите тематични, полутематични и консонантни наставки са се превърнали в част от окончанията на имената. Това на свой ред е ускорило процеса на прегрупирането на склоненията още в праславянски в зависимост от граматичния род на съществителното. Затова от синхронна на старобългарското състояние гледна точка склонението през X–XI в. вече е прегрупирано по родов признак. Процесът е по-напреднал при прилагателните имена, при които категорията род е словоизменителна, и на практика склонението на прилагателното зависи само от граматичния род, в който то трябва да се постави при съгласуването си със съществителното. По тази причина при прилагателните са се наложили окончанията на продуктивните в праславянски склонитбени типове на о- и а-основите, които съдържат и имена с наставки, и доколкото има вариации в парадигмата на прилагателните имена, то те зависят от качеството на съгласната пред окончанието на прилагателното. Петте несклоняеми прилагателни в класическите старобългарски паметници **свободь, разлнчь, соуговь, нсплнь** и **прѣпростъ**, наследници на стара i-основа, не променят тази картина, а част от тях разполагат и със словообразователни и формообразователни дублети, вж. **соуговъ, прѣпростъ** по о- и а-основи и **свободьнъ, разлнчьнъ**, чиято основа е получила разширител *n* още в праславянски.